

BODOVICS ÉVA

Az elmúlt huszonöt év környezettörténete az *Environment and History* és az *Environmental History* fényében*

A környezettörténeti kutatások viszonylag rövid, ám meglehetősen termékeny múltra tekintenek vissza, ami a tudományterületet meghatározó művek számát illeti. Az 1970-es évek környezeti mozgalmainak hatására megszületett környezettörténet az azóta eltelt időszak alatt a történetírás egyik legdinamikusabban fejlődő ágává nőtte ki magát. Rövid idő alatt a kezdeti néhány tíz főről több százra, ezerre nőtt a ma magukat környezettörténésznek vallók száma, akik az őshazának számító Egyesült Államok és Európa mellett ma már valamennyi kontinensről képviseltetik magukat. Ezzel párhuzamosan, természetesen, a publikált tanulmányok és monográfiák mennyisége is exponenciálisan növekedett az elmúlt években. A darabszám mellett a feldolgozott témák köre is jelentősen bővült; ma már elmondhatjuk, hogy mindennek lehet és – szerencsére – van is környezettörténete.

A tudományterületen működők számának gyarapodásával párhuzamosan több helyen a tudományág intézményesülése is megtörtént, illetve folyamatosan zajlik. Ma már számos egyetem kínál környezettörténeti kurzusokat, több intézményben önálló tanszék is működik. Emellett a szakmai vitáknak teret nyújtó fórumok száma is fokozatosan bővül: folyóiratok, konferenciák kínálnak lehetőséget a párbeszédre.

* A tanulmány a NKFI FK 128978 Tudás, tájkép, nemzet és birodalom projekt támogatásával készült.

Tanulmányomban a környezettörténet máig meghatározó folyóiratainak, az *Environmental History* és az *Environment and History* elmúlt huszonöt évben megjelent számainak áttekintésével kívánom bemutatni ezt a felettébb érdekes és dinamikus előretörő területet a hazai történész közönség számára. A tanulmány első felében áttekintem a két folyóirat történetét, rajtuk keresztül pedig a környezettörténet elmúlt huszonöt évét, különösképpen a diszciplínához kapcsolódó főbb kérdéseket: mi a környezettörténet? Mivel foglalkozik a környezettörténet? Kik a környezettörténészek? Ezt követően részletesebben bemutatásra kerül az észak-amerikai és az európai környezettörténet mellett a többi kontinens tudományos gyakorlata, amely nem csupán a tudományág teljesebb áttekintéséhez visz közelebb minket, hanem érdekes kérdésekkel és megközelítésmódokkal ismerteti meg a magyar olvasókat. Végül a tanulmány zárásaként a két folyóiratban hangsúlyosabban képviselt témákra térek ki, ismertetve a velük kapcsolatban felmerülő kérdéseket, megközelítésmódokat és módszereket.

Mi is az a környezettörténet?

Mielőtt rátérnék az *Environmental History* és az *Environment and History* folyóiratok bemutatására, érdemes néhány szót ejteni a folyóiratok indulása előtti évekről is, a kezdetekről, amikor még a környezet és ember kapcsolatát tanulmányozók nem használták a környezettörténész megnevezést sem.

Mint sok más tudományterület esetében, a környezettörténetet is a világban zajló folyamatok megértésének vágya hívta életre. Az 1960-as, 1970-es évek környezeti problémáinak, mint például a rovarirtó szerek által okozott víz- és levegőszennyezés, a Száhel-öv sivatagosodása, vagy az ózonréteg vékonyodásának és kilyukadásának hatására a kutatók e jelenségek okait kezdték mind intenzívebben tanulmányozni. A jelenben történő vizsgálódás mellett a folyamatok gyökereinek feltárása érdekében megindultak a történeti kutatások is. Munkájuk során a kutatók a hagyományos

történeti források mellett a természettudományok, például a geológia, ökológia, klimatológia stb. eredményeit is felhasználták.

Magát a környezettörténet kifejezést (*environmental history*) Roderick Nash használta elsőként az egyik 1972-ben megjelent tanulmányában.¹ Ő még csak az emberi közösség természetre gyakorolt hatását vizsgálta, mára azonban a környezettörténet általános vonásává vált a társadalom és a környezet, azaz a természet és a kultúra közötti kölcsönös kapcsolat történeti alakulásának bemutatása. Donald Worster 1988-ban, pontosítva a tudományterület fókuszát, három fő problematikát határozott meg: 1. a természet és a természeti változások megértése, 2. a gazdasági és társadalmi szervezetek, és azok környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálata, 3. a természettel kapcsolatos emberi gondolatok, érzelmek és intuíciók kutatása.² Donald Hughes húsz évvel később Worster definíciójával kapcsolatban azt a kritikát fogalmazta meg, hogy Worster nem a környezettörténet elméletének megalakítására törekedett, hanem csupán egy leírást kínált, még ha az ki is állta azóta az idő próbáját. Bár Hughes nem vállalkozott a teljes elméleti rendszer kidolgozására, kezdésként felvázolt három dimenziót, ami segíthet a hosszabb távú cél elérésében.

Az első dimenzió a kultúra-természet kontinuum, azaz a környezettörténet tárgya egyszerre a kultúra és a természet. Véleménye szerint egy tanulmány csak abban az esetben tekinthető környezettörténetnek, ha az tekintettel van azokra a változásokra, amelyek mind az emberi társadalmakban, mind az azzal kapcsolatban lévő természeti világban végbemennek, és egyúttal egymással összefüggésbe hozza őket. A két világ közötti kapcsolat szinte minden esetben kölcsönös.³ Hughes azért is

¹ Roderick NASH: American Environmental History: A New Teaching Frontier. *Pacific Historical Review*, 1972/3. 362–372. Valójában a kifejezést egy, az Amerikai Történészek Szervezetének (*Organization of American Historians*) 1969-es éves gyűlésén elhangzott beszédében használta először, amely aztán 1970-ben nyomtatásban is megjelent.

² Donald WORSTER: Appendix: Doing Environmental History. In: Donald WORSTER (ed.): *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1988. 289–307.

³ J. Donald HUGHES: Dimensions of Environmental History. *Environment and History*, 2008/3. 319–330., 321–322.

hangsúlyozza a kölcsönös viszonyrendszert, mert akadnak olyan környezettörténészek, akik szerint a környezettörténet alapvetően a környezet története, amelybe azonban nem tartoznak bele az élőlények, még a növények sem. Ezek történetével a történeti ökológia hivatott foglalkozni.

A második dimenzió a kutatás során alkalmazott módszerre terjed ki, pontosabban a történelem és a (természet)tudomány közötti kontinuumra. A környezettörténész ugyanis mindkét tudományág eszköztárát képes használni, hozzájárulva ezzel a kettő között évszázadok óta fennálló szakadék áthidalásához. Hughes nem várja el a környezettörténészeketől, hogy maguk végezzék el a természettudományos vizsgálatokat, csupán „jól kell beszélniük a természettudományok nyelvét, és tudniuk kell felhasználni mindazt, amit a tudomány képes elmondani nekünk a kutatni kívánt történelmi kérdésekről”.⁴

A harmadik dimenzió a lépték kérdését érinti, mind időben, mind pedig térben. A környezettörténeti munkák jellemzője, hogy időben és térben is széles perspektívát alkalmaznak. Míg az előbbinél az egészen lokális eseményektől a globálisig, addig az utóbbinál az őskortól napjainkig terjed a skála. Bár minden kutatásnak valamilyen formában pontot kell a végére tenni, tehát mindenképpen lesz térbeli és időbeli határa, Hughes azon a véleményen van, hogy a környezettörténet számára az egész bolygó teljes időbeli története a kutatás valódi tárgya, ahová a megannyi „behatárolt” kutatás végül összefut.⁵

John R. McNeill egyik környezettörténetről szóló átfogó tanulmányában a környezettörténet három főbb változatát nevezte meg: az anyagi, a kulturális/intellektuális és a politikai környezettörténetet. Az anyagi környezettörténet a biológiai és fizikai környezet változásával, és e változások emberi közösségekre gyakorolt hatásaival foglalkozik, kiemelt hangsúlyt fektetve az emberi tevékenységek gazdasági és technológiai oldalára. A kulturális/intellektuális változat ezzel szemben a természetkép művészetekben és szövegekben történő megjelenésmódját, annak

⁴ Uo. 324.

⁵ Uo. 328.

változását, valamint azt helyezi a középpontba, hogy mindezek mit árulnak el az őket létrehozó közösségekről. Végül a politikai környezettörténet a jognak és az állampolitikának a természeti világhoz fűződő kapcsolatát kutatja. McNeill hangsúlyozza, hogy e vizsgálati területek nem különülnek el mereven egymástól, hanem képlékeny határaik miatt könnyen átjárhatók.⁶

Az előbbiekkal szemben Ellen Stroud amerikai környezettörténész nem tematikailag látja megragadhatónak a környezettörténészek körét. Szerinte ugyanis nem attól lesz valaki környezettörténész, hogy környezeti témákat vizsgál, hanem sokkal inkább a módszertől, amelyet a kutatás során használ. Számára a környezettörténet nem csupán a történettudomány egy újabb aldiszciplínája a társadalom- vagy gazdaságtörténethez hasonlóan, hanem egy eszköz arra, hogy minden történettudományi területen jobb történeteket mondhassunk el.⁷

Az eddigiekben kizárólag amerikai környezettörténészekről hallhattuk, hogy miként vélekednek a környezettörténet lényegéről, ezért most álljon itt két európai kolléga meghatározása is. Bár Joachim Radkau mindössze egy cikkel képviselteti magát a két folyóiratban,⁸ az európai környezettörténetre gyakorolt hatása ennél meghatározóbbnak nevezhető. A *környezettörténet nyitott kérdései* című tanulmányában így definiálta a környezettörténetet: „A történeti környezetkutatás az emberi élet- és reprodukciós feltételek hosszú távú fejlődését kutató diszciplínák közé tartozik. Azt vizsgálja, hogy az ember hogyan befolyásolta ezeket a feltételeket, illetve miként reagált annak zavaraira.”⁹ Ez alapján Radkau környezettörténete az amerikai környezettörténészekével szemben inkább emberközpontúnak mondható, és bár megjelenik benne a két világ közötti kölcsönhatás, a természetnek tulajdonított ágencia kevésbé meghatározó eleme.

⁶John R. McNEILL: Observations on the Nature and Culture of Environmental History, *History and Theory*, 2003/4. 5–43.

⁷Ellen STROUD: Does Nature Always Matter? Following Dirt Through History, *History and Theory*, 2003/4. 75–81., 80–81.

⁸Joachim RADKAU: Wood and Forestry in German History: In Quest of an Environmental Approach. *Environment and History*, 1996/1. 63–76.

⁹Joachim RADKAU: A környezettörténet nyitott kérdései. *Korall*, 2000/1. 62–73.

Az osztrák környezettörténész, Verena Winiwarter Radkauval szemben kifejezetten nagy cselekvőképességgel ruházza fel a környezetet, azaz – saját megfogalmazásában – a helyet (*place*),¹⁰ amelynek esetében a két világ kölcsönhatása oly mértékben meghatározó, hogy tanulmányaiban a környezet megnevezés helyett szívesebben használja a társadalmi-természeti hely (*socio-natural site*) kifejezést. Ez egy olyan hibrid földrajzi egység, amely a természet és társadalom kölcsönhatása során végbement különféle gyakorlatok eredményeképpen jön létre.¹¹

A környezettörténet céljának meghatározása után felmerül a kérdés: mit is vizsgál tulajdonképpen a környezettörténész? Evidens, hogy a környezetet. Vagy mégsem? Beszéljünk inkább természetről? Gyakori probléma, hogy a környezet és a természet kifejezéseket egymás szinonimájaként használják, ami azonban nem helyes. A környezet ugyanis még a természetnél is sokkal szélesebb körű fogalom. Az iparosodás előtti társadalmakban a természeti környezetet gyakorta úgy irták le, mint ami tájképből, folyókból, éghajlatból és időjárásból, növényekből és állatokból stb. tevődik össze. Az iparosodással azonban mindinkább felgyorsult az az átalakulás, ami nemcsak az ember lakókörnyezetére, hanem a természetre is kiterjedt. Ma már alig találunk olyan területet a földön, amely ne viselné magán az ember környezetformáló tevékenységének nyomát. Ezért talán helyesebb ember alkotta vagy mesterséges természetről, vagy a Verena Winiwarter által bevezetett természeti-társadalmi helyekről beszélni. Mindenesetre sokat elárul a fogalmakat övező definíciók nehézségekről, hogy a 2004-ben megjelent *Encyclopedia of World Environmental History*, amely címében viseli a kifejezést, nem tartalmaz a környezetre (*environment*) vonatkozóan szócikket, csupán a természet (*nature*) kerül részletes bemutatásra. De a fogalom rendkívüli komplexitása miatt definíciót itt sem találunk.

¹⁰ Verena WINIWARTER: Approaches to Environmental History. A Field Guide to Its Concepts. In: Péter SZABÓ–József LASZLOVSZKY (eds.): *People and Nature in Historical Perspective*. CEU Press, Budapest, 2002. 3.

¹¹ Verena WINIWARTER–Martin SCHMID–Gert DRESSEL: Looking at half a millennium of co-existence: the Danube in Vienna as a socio-natural site. *Water History*, 2013/3. 101–119.; 109.

A másik gyakorta felmerülő kérdés, hogy az a természet, amely körülvesz minket, amelyet tanulmányozunk, amelyről azt gondoljuk, hogy az maga a nagybetűs TERMÉSZET, létezik-e olyan formában, ahogyan azt mi látjuk? Habár tudományos eszközökkel próbáljuk meg megismerni az „ott kint” levő világot, nem árt, ha tisztában vagyunk vele, hogy legyenek bármennyire is egzaktak a módszereink, azokkal valójában nem megvizsgáljuk a természetet, hanem megteremtjük: megnevezük, megmérjük, rendszerezük stb. Azaz nemcsak a tudomány, hanem ily módon a tudományos eszközökkel birtokba vett „természet” is társadalmilag konstruált. Ugyanez a gondolat jelenik meg William Cronon vadonról szóló értekezésében is.¹² Cronon nem kevesebbet állított, mint hogy az a vadon (*wilderness*), amelyet az amerikai nemzeti identitás alapjának tekintenek, *per se* nem létezik, hanem mint minden, amivel az ember kapcsolatba kerül, kulturális képződmény. „A vadon álarc mögé rejti nem természeti jellegét, amely annál inkább megtévesztő, mivel annyira természetesnek tűnik. Amikor belenézünk abba a tükörbe, amelyet elénk tart, akkor túlságosan is könnyű azt képzelni, hogy amit megpillantunk, az maga a Természet, miközben valójában saját vizsgálatlan vágyaink tükröződését látjuk. Éppen ezért félrevezetjük önmagunkat, amikor azt feltételezzük, hogy a vadon megoldást jelenthet kultúránk problematikus kapcsolatára a nem emberi világgal, mivel a vadon maga nem kevésbé ennek a problémának a része.”¹³

Cronon szerint abban, hogy az egykor sivárnak, elhagyatottnak, műveletlennek, egyszóval pusztaságnak tekintett vadon időközben szent és megőrzendő helyé vált, a fenséges (*sublime*)¹⁴

¹² William CRONON: The Trouble with Wilderness; Or, Getting Back to the Wrong Nature, *Environmental History*, 1996/1. 7–28. A tanulmányt Cronon eredetileg az *Uncommon Ground: Toward Reinventing Nature* című tanulmánykötetében írta, amelyet aztán az *Environmental History* külön is lekötözt.

¹³ Uo. 7–8.

¹⁴ Edmund Burke a fenséges fogalmát a következőképpen határozza meg: „bármí, ami így vagy úgy felkelti a fájdalom és a veszély ideáját, vagyis bármí, ami valamiképpen rettenetes, vagy rettenetes dolgokkal kapcsolatos, vagy a rettenetchez hasonlóan működik, a *fenséges* forrásául szolgál, vagyis létrehozza a legerősebb érzést, amelyre az elme képes lehet.” Edmund BURKE: *Filozófiai vizs-*

és a határterület (*frontier*)¹⁵ fogalmai játszottak szerepet. Sőt, némileg továbbmenve azt is állítja, hogy a modern kori környezeti mozgalmak a romantika és a post-frontier ideológia unokái.¹⁶ A vadon megóvása tulajdonképpen nem más, mint a nemzet legszentebb eredetmitoszájának megőrzése.¹⁷ És hogy miért van ennek jelentősége napjaink társadalmában? Miért baj az, ha nem veszünk tudomást a vadon kulturális konstruáltságáról? Mert „[a] történelemtől való elszakadás, ami majdnem a vadon lényegének tekinthető, azt a téves reményt jeleníti meg, hogy elmene-külhetünk a felelősség elől, illetve annak az illúzióját, hogy valamilyen módon tisztára törölhetjük múltunk palettáját, és visszatérhetünk ahhoz a tabula rasához, amely feltehetően azelőtt létezett, hogy nyomot kezdtünk hagyni a világban”.¹⁸ Emellett a vadon idealizálása azzal a veszéllyel is járhat, hogy megfeledek-zünk annak a környezetnek az elismeréséről, amelyben tulajdonképpen élünk, ami körülvesz minket.¹⁹

---

gáldóság a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően. Magvető Kiadó, Budapest, 2003. 44. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁵ Amerikában a frontier fogalma összekapcsolódott a nemzetépítéssel, ugyanis a vad határterület, ahol a már lakott, megművelt föld találkozott a még lakatlan, műveletlen, sok veszélyt rejtő ismeretlen földdel, adott helyet az amerikai civilizáció megteremtésének minden egyes földdarab megszerzésekor. Ahogy azonban egyre fogyatkozott a még meg nem hódított területek nagysága, egyre fontosabbá vált azok megőrzése mintegy az amerikai múlt élő műemlékeként. Így vált a vadon megőrzése az amerikai környezeti mozgalmak legfontosabb céljává. Az amerikai történész, Frederick Jackson Turner kiemelt jelentőséget tulajdonított a határvonalnak az amerikai demokrácia megteremtésében, ugyanis úgy vélte, hogy amikor az amerikai telepesek nyugatra vándorlásuk során újra és újra szembetalálták magukat a vadonnal, minden egyes alkalommal egy primitív állapotból kellett felépíteniük az életüket. Ez az állandó újrakezdés, a mozgékony életmód, az új lehetőségek feltérképezése, a „primitív társadalmak” egyszerűségével való folyamatos érintkezés hozták létre az amerikai karaktert meghatározó erőket. A határterületek meghódítása egyúttal hozzájárult a demokrácia megszilárdulásához azáltal, hogy a vadonnal való küzdelem során – amikor lényegében az egyes családok csak magukra számíthattak – megerősödött az individualizmus. Frederick Jackson Turner: *Significance of the Frontier in American History*. 1893. Forrás: <http://nationalhumanitiescenter.org/pds/gilded/empire/text1/turner.pdf> (letöltve: 2021. 07. 02.)

¹⁶ William CRONON: I. m. 10.

¹⁷ Uo. 13.

¹⁸ Uo. 16.

¹⁹ Uo. 21.

A következőkben az amerikai és az európai környezettörténet-írás mellett, amely viszonylag ismertebb lehet a hazai történészek számára, áttekintjük a tudományterület közép- és dél-amerikai, ázsiai, afrikai és ausztrálázsiai gyakorlatát, amely éppen a megszokottól eltérő történeti hagyományával és vizsgálati témáival hathat inspirálóan a hazai kutatókra.

Környezettörténet a világban

Észak-Amerika

Az *Environment and History* első megjelenésének évében két, a természet és a társadalom közötti viszony kutatását meghatározó kötet látott napvilágot. Az egyik William Cronon *Uncommon Ground: Toward Reinventing Nature*, a másik Richard White *The Organic Machine: The Remaking of the Columbia River* című műve. Ez a két könyv megkérdőjelezte a természetről alkotott amerikai elképzelést, miszerint az vad, távoli és változatlan. Ehelyett hangsúlyt helyezett arra az „átlagos/mindennapi” természetre, amely mindennapjainkban körülvesz minket.²⁰ Peter Coates az észak-amerikai környezettörténetről íródott tanulmányában amellet érvel, hogy ez a két munka magába sűríti mindazon vonásokat, amelyek, szakítva a korábbi irányvonalal, 1995/1996 óta az egyesült államokbeli környezettörténetet jellemzik. Azaz: sokkal homályosabb a határvonal az emberi és nem emberi területek között; nagyobb hangsúly esik arra, hogy az olyan változók, mint a rassz, osztály és a társadalmi nem hogyan formálják az emberek és a természeti világ közötti párbeszédet; nagyobb figyelem irányul a környezet szélesebb spektrumára, különösképpen a városi környezetre; szorosabb a kapcsolat a technikatörténettel; kevésbé hangsúlyosan jelennek meg a pusztításnak (*destruction*) megfeleltetett környezeti változások és az ember által a természet ellen elkövetett „bűnök”; és

²⁰ Peter COATES: Emerging from the Wilderness (or, from Redwoods to Bananas): Recent Environmental History in the United States and the Rest of the Americas. *Environment and History*, 2004/4. 408.

egy sokkal bonyolultabb kapcsolat bontakozik ki a környezet-történet és az environmentalizmus között.²¹

Ezek az újabban megjelenő hangsúlybeli különbségek azonban nem jelentik azt, hogy a korábbi időszak meghatározó témái, úgymint a vadon és a természeti helyek megőrzése, a nemzeti parkok története ne kapna többé figyelmet az amerikai kutatók részéről. Erről koránt sincs szó. Pusztán annyi történt, Coates szavaival élve, hogy „új bor került a régi palackba”.²² A kutatók új generációja például kritikusan és egyúttal őszintebben ítéli meg a nemzeti parkokat, rámutatva azok hiányosságaira és eredményeire, például arra, hogy a nemzeti parkok egyfajta turistaattrakciókként sokkal inkább hozzájárultak a természet „kiárusításához”, mint védelméhez. De az is újnak számít, hogy míg korábban a turistákra és a természetrajongókra koncentráltak, addig most előtérbe kerülnek mindazok, akik ki lettek zárva a nemzeti parkokból (amerikai őslakosok, spanyolok, vidéken élő fehérek, bevándorlók stb.).²³

A vadon és a vadon védelme mindmáig fontos témái az amerikai környezettörténetnek, amelyek azonban csak kevés területen találtak követőkre – éppen a nemzeti múlthoz való szoros kapcsolódása okán – Amerikán kívül. Ilyen terület Ausztrália és Új-Zéland, ahol az angol telepesek hasonló helyzetben találtak magukat, amikor az új területeket birtokukba vették, s egyúttal civilizációjukba olvasztották.

Közép- és Dél-Amerika

A latin-amerikai környezettörténet-írás nem tekint vissza az észak-amerikaihoz hasonló hosszú múltra, mivel csupán az 1990-es évek végén született meg. Kialakulásában fontos szerepet játszott a közép- és dél-amerikai történetírásnak is alapjául szolgáló társadalmi és az imperialistaellenes környezeti aktivizmus.²⁴

²¹ Uo. 409.

²² Uo. 415.

²³ Uo.

²⁴ Mark CAREY: Latin American Environmental History: Current Trends, Interdisciplinary Insights, and Future Directions. *Environmental History*, 2009/2. 223.

A latin-amerikai környezettörténet alapvetően három kutatási területre koncentrál: a gyarmatosítás időszakára, a kapitalista gazdaságra, valamint a természetvédelemre. Mindhárom témát áthatja a nemzetépítés problematikája, illetve az is közös vonás, hogy mindhárom témakört alapvetően meghatározza a hanyatlásnarratíva, amely miatt a latin-amerikai környezettörténet lényegében az imperialista kizsákmányolás és a környezeti pusztulás története, kivéve amikor a természetvédőknek sikerült elejét venniük a degradációnak, vagy megállítani azt. Ennek a szűkre szabott szemléletnek Mark Carey szerint több veszélye is lehet. Először is, ha minden lényeges történést külső erőknek tulajdonítanak (gyarmatosítóknak, kapitalistáknak), akkor maguk a latin-amerikaiak könnyen kimaradhatnak saját történetükből. Másodszor, ez a fajta hozzáállás egy szűken vett természetértelmezést állandósít, amelyben a természet és a kultúra határvonalai élesen elkülönülnek, s emiatt csupán olyan tájak jelennek meg, amelyek egyre csak pusztulnak, nem pedig teremődnek. Harmadszor, e nézőpont kritikátlanul elfogadja a környezeti válságot, anélkül, hogy megvizsgálná, mit is jelent az, és kit érint. Végül figyelmen kívül hagy számos olyan alapvető történelmi erőt, amely hatással volt az ember–környezet kapcsolatra.²⁵

A központi témák sorában, a gyarmatosítás témakörén belül többnyire ugyancsak három, egymást olykor átfedő kérdés vizsgálata kerül előtérbe. Ezek az ökológiai imperializmus, a kitermelő gazdaság (*extractive economy*) és az erőforrás-gazdálkodás.²⁶ A második fókusz, a kapitalista gazdaság vizsgálatának kiindulópontja, hogy a térség gazdaságilag alárendelt helyzetben van Európához és az Egyesült Államokhoz képest. A környezettörténészek azonban megpróbálják finomítani ezt a képet. Több kutatás is foglalkozik a 19. és a 20. század alatt fontos árucikké vált természeti termékek – például fa, élő állat, ásványok, kakaó, nádcukor, kávé, guanó, banán, gumi, olaj stb. – „kinyerésének” hatásaival, de emellett figyelmet kap a termőföld privatizációja, a kereskedelmi célú öntözési projektek, a fakitermelés és a külön-

²⁵ Uo. 222.

²⁶ Uo. 224.

féle közlekedési és technológiai újítások megteremtése is.²⁷ Ami a természetvédelem témáját illeti, a jog, a környezeti mozgalmak és a környezeti védelem alá vont területek, valamint a különféle élőhelyek és tájak vizsgálata áll a kutatások középpontjában. Több kutató is összekapcsolja a természetvédelmi törekvéseket a nemzetépítés folyamatával, részben azért, mert ezek erősítik a földek és erőforrások feletti állami ellenőrzést, részben pedig, mert az államok létrejötte jó lehetőséget jelentett a természetvédők számára, hogy megvalósíthassák természetvédelmi irányelveiket.²⁸ Azonban a természetvédelmet és a nemzeti parkokat érintő kutatások korántsem olyan éles hangvételűek, mint a világ más részein, ahol kritikával illették a nemzeti parkok intervencionalista, kulturálisan konstruált természetét.²⁹

A dél-amerikai környezettörténetet meghatározó hanyatlásnarratíva több problémát is felvet. Először is, ezek az elbeszélés-módok feltételezik az ökológiai harmónia egy mitikus kezdőpontját, amit azonban a természettudományok és a kulturális tájképkutatások művelői elutasítanak. Másodszer, ezek a történetek gyakorta kritika nélkül elfogadják a kortárs environmentalizmus és az ökológia állításait, anélkül, hogy felismernék, a tudományok ugyanúgy társadalmilag és történetileg konstruáltak. Harmadszor, a hanyatlásnarratíva könnyen anakronisztikussá és teleologikussá válhat. Amikor a kortárs környezeti problémákat kontextualizáljuk, azzal, hogy magával a krízishelyzettel kezdjük a történetet, fennáll a veszélye annak, hogy a probléma történeti íve és a kauzális magyarázat a múltra helyeződik. Ráadásul, miként arra a történeti ökológusok és mások is rámutattak, az emberek nem csupán degradálják környezetüket, hanem építik is. Ez azonban kevésbé jelenik meg a munkákban. Negyedszer, a hanyatlásnarratívák gyakorta előtérbe helyezik a környezetpusztítók történeteit anélkül, hogy megvizsgálnák, hogyan cselekedtek és reagáltak a különböző társadalmi csoportok, illetve milyen hatással volt mindez rájuk. Ily módon a helyi lakosok „láthatatlanná” válnak. Végül pedig a hanyatlás-

²⁷ Uo. 226–227.

²⁸ Uo. 227–228.

²⁹ Uo. 228.

és kizsákmányolástörténetek elsősorban az anyagi környezetre koncentrálnak, s figyelmen kívül hagyják, hogyan formálódik a táj a kultúra, a tudás és a társadalmi kapcsolatok által.³⁰ Éppen ezért Carey arra buzdít, hogy a veszteségek helyett ideje lenne végre arra koncentrálni, hogy miképpen jöttek létre a különböző környezetek. Ezáltal a környezettörténet is könnyebben tudna kapcsolódni Latin-Amerika szélesebb történetírásához.³¹

Európa

Bár több európai tudós is értekezett az emberi tevékenység természetére gyakorolt hatásáról, vagy a folyamatosan változó természetképről és egyéb témákról, ezek a főként a történeti földrajz, ökológia és a történettudomány különböző aldiszciplínáinak területén működő szakemberek még nem tekintették magukat környezettörténészeknek. Az Egyesült Államok után Európában, pontosabban Skóciában intézményesült elsőként a környezettörténet az Európai Környezettörténeti Intézet (*Institute for Environmental History in Europe*) 1992-es megalapításával a St. Andrews Egyetemen. E történeti múlt eredménye, hogy az öreg kontinens országai közül is elsősorban Nagy-Britanniában foglalkoznak legtöbben e tudományterülettel. Ekkor jött létre az Európai Környezettörténeti Egyesület (*European Association for Environmental History*) is, amelynek tevékenysége azonban mindössze egy, 1989 és 1993 között megjelenő hírlevél kiadására és egy szimpózium megszervezésére korlátozódott (Bad Hamburg, 1988). Amikor azonban az 1990-es évek elején elapadt az intézményi támogatás, a hírlevéllel együtt a társaság is megszűnt.

Az európai környezettörténet művelőit ma is egybefogó Európai Környezettörténeti Társaság (*European Society for Environmental History*) 1999-ben alakult meg.³² Húsz évvel ké-

³⁰ Uo. 238–239.

³¹ Uo. 239.

³² Christian PFISTER: Welcome address – First ESEH Conference. Forrás: <http://eseh.org/events/conferences/first-eseh-conference/welcome-address-first-eseh-conference/> (letöltve: 2021. 02. 07.)

sőbb, 2019-ben a huszontkét régiót³³ felölelő szervezet 1166 tagot számlált.³⁴ A régiók kiterjedését nézve láthatjuk, hogy az ESEH tagsága nem korlátozódik Európára, hanem olyan távoli területek is érdekszférájukba tartoznak, mint Dél-Afrika vagy az Ausztráliát, Új-Zélandot és Indonézia bizonyos részeit magába foglaló ausztrálázsiai területek.

Ez a regionális sokszínűség az 1995-ben útjára indított *Environment and History* folyóirat tanulmányainak témaválasztásában és vizsgálati helyszíneinek számában is megnyilvánul. Ám a társaságot és ezzel együtt az európai környezettörténetet jellemző rendkívüli diverzitás a pozitívumok mellett hátránnyal is jár. A nyelvi és kulturális sokszínűség (beleértve a tudományos kultúra sokszínűségét is) nem csupán a világ többi részétől, hanem a kontinensen belül egymástól is elválasztja a résztvevőket. Ez különösen a tudományos hálózatok, konferenciák, projektek megszervezésekor, és egymás tudományos munkásságának megismerésében jelent problémát.

A heterogenitás eredménye, hogy az egyes országokban más és más utat járt be a környezettörténet, ami nem pusztán a témaválasztásban, hanem az alkalmazott módszerekben is megmutatkozik. Nagy-Britanniában például a környezettörténet több tudományágra – tájtörténet, gazdaság- és társadalomtörténet, történeti földrajz, régészet stb. – alapozva jött létre, témaválasztásában pedig kiemelt szerepet tölt be az egykori Brit Birodalom kolonizációs törekvéseinek természeti környezetre gyakorolt hatása.³⁵ Ezek a kutatások valamelyest párhuzamba állíthatóak

³³ Ezek a következők: Ausztrálázsia (Ausztrália és Új-Zéland), Balti államok (Észtország, Lettország, Litvánia), Benelux államok (Belgium, Hollandia, Luxemburg), Északi államok (Dánia, Finnország, Izland, Norvégia, Svédország), Nagy-Britannia és Írország, Horvátország, Szerbia és Szlovénia, Csehország és Szlovákia, Franciaország, Német nyelvű államok (Ausztria, Németország, Svájc), Görögország, Magyarország, Izrael, Olaszország, Észak-Macedónia, Lengyelország, Portugália, Románia, Oroszország, Dél-Afrika, Spanyolország, Törökország, Ukrajna.

³⁴ Péter SZABÓ: *9th Biennial Report of the European Society for Environmental History 2017–2019*. 10. Forrás: <http://eseh.org/wp-content/uploads/ESEH-Biennial-Report-2017-2019-1.pdf> (letöltve: 2021. 02. 07.)

³⁵ Verena WINIWARTER et al.: *Environmental History in Europe from 1994 to 2004: Enthusiasm and Consolidation*. *Environment and History*, 2004/4. 504–

az amerikai vadon meghódítását és megszelídítését bemutató vizsgálatokkal.

Ezzel szemben Finnországban, ahol a 19. századi nemzeti ébredés szimbólumává vált az erdővel borított vadon, az erdőtörténet a legnépszerűbb kutatási téma mind a mai napig, ahogyan a többi északi országban is. Emellett a finneknél ugyancsak előkelő helyet képviselnek a különféle vizek (tavak, folyók) történetével, azok használatával és szennyezésével foglalkozó munkák is.³⁶ Az erdőtörténet mellett a bányászat mint a skandinávok jólétét meghatározó ágazat is kiemelt figyelmet kap. Ugyanakkor az elméleti kérdések is gyakran foglalkoztatják az északi környezettörténészeket: tudomány és technikatörténet, környezetfilozófia, természetszemlélet, környezeti mozgalmak is gyakori témái a vizsgálódásoknak. Mind Finnországban, mind Svédországban mára szilárd gyökereket vert a környezettörténet, ami nem utolsósorban az északi országok angol nyelvbeli jártasságával is magyarázható.

A vízhasználat kérdései földrajzi elhelyezkedésük okán Belgiumban és Hollandiában is meghatározó témának számítanak a környezettörténeti kutatások terén, némileg az északitól eltérő hangsúllyal. Mivel mindkét ország már a középkorban is erősen urbanizáltnak számított, ráadásul Belgium egyike volt a legelsőként iparosodott államoknak, esetükben a városi vízhasználat és szennyezés kiemelten kezelt téma a vízhasználaton belül.³⁷

A német nyelvű államok régiójába tartozó Ausztriában, Németországban és Svájcban az elmúlt évtizedekben számos témában jelentek meg munkák, amelyek közös vonásokkal aligha jellemezhetők. Mindazonáltal van néhány olyan téma, amely mindhárom országban képviseltetve van. Ilyennek számít a történeti múltnak köszönhető területileg, politikailag tagolt államok nemzeti egységének megteremtésében szerepet játszó természeti tényezők és folyamatok, a különféle természeti erő-

---

508. A brit környezettörténetről lásd még Marc CIOC–Björn-Ola LINNÉR–Matthew OSBORNE: *Environmental History Writing in Northern Europe*. *Environmental History*, 2000/3. 401–403.

³⁶ Verena WINIWARTER et al.: I. m. 508.

³⁷ Uo. 511.

források kiaknázásának és felhasználásának, vagy éppen a történeti klimatológiának a vizsgálata. Ez utóbbi tekintetében – a forrásadottságok okán – Európa az élen jár. Németországban a korábbi erdőtörténetről a kétezres évek elejére az ipari szennyezés problematikájára terelődött a hangsúly nem utolsósorban a szénbányászat környezetre gyakorolt súlyos hatásainak következtében. A fáról a szénre való energiaátmenet eredményeképpen átalakultak a folyók, óriási csatornahálózatok jöttek létre, új szennyezőanyagok jelentek meg, de a váltás lendületet adott a vegyipar létrejöttének is.³⁸

Franciaország érdekes esetet képvisel az európai környezettörténetben. Annak ellenére, hogy a környezeti kutatásoknak számottevő előzményei voltak – gondoljunk csak az Annales tagjainak máig meghatározó munkáira – a „valódi” környezettörténet, amely az ember és a természet kölcsönhatását vizsgálja, csak az 1990-es években jelent meg. Maga a kifejezés is csak a kilencvenes évtized végén honosodott meg a franciáknál. Ettől a ponttól kezdve azonban mind több és több környezeti munka látott napvilágot, jöllehet ezek szerzői nem nevezték magukat környezettörténésznek. Különösen a város- és technikatörténet művelői bizonyultak aktívnak a környezettörténeti kutatások terén.³⁹ Michael Bess és társai négy kategóriába sorolták be a francia környezeti írásokat: 1. olyan történeti írások, amelyek az ipari szennyezésre, környezetvédelemre és a zöld mozgalmakra fókuszálnak; 2. az Annales szellemében íródott történeti földrajzi munkák; 3. a francia irodalomelméletben és antropológiában gyökerező környezetfilozófiai értekezések; 4. sajátosan „gall” szövegek, amelyek a francia polgárok környezetükhöz való viszonyának egyedi aspektusait emelik ki.⁴⁰

Olaszországban is, Finnországhoz hasonlóan, az erdőtörténet emelkedik ki leginkább az 1980-as évektől datálható környezettörténeti kutatások közül, de nem kevésbé népszerűek az élelmiszerbiztonság kérdését tárgyaló kutatások sem. Az agrártörté-

³⁸ Marc CIOC–Björn-Ola LINNÉR–Matthew OSBORNE: I. m. 397–399.

³⁹ Verena WINIWARTER et al.: I. m. 513–514.

⁴⁰ Michael BESS–Marc CIOC–James SIEVERT: Environmental History Writing in Southern Europe. *Environmental History*, 2000/4. 545.

net mellett a város- és ipartörténet terén is születtek jelentősebb munkák. Az északi országokkal ellentétben az olaszok számára nem a 19. században végbemenő iparosodás jelenti a korszakhatárt a premodern és modern környezettörténet között, hanem sokkal inkább az agrártörténetben bekövetkezett nagyobb átalakulások (vizenyős területek lecsapolása, folyószabályozások, földnyerések).⁴¹ Az agrártörténet dominanciája mellett a regionális különbség is alapjaiban jellemzi az olasz környezettörténetet, miként magát az országot is.

Spanyolországban némileg később, körülbelül a franciákkal egy időben jelent meg a környezettörténet a környezeti mozgalmakhoz és a társadalomtudományokban megjelenő ökológiai paradigmához kapcsolódóan. A kutatások három nagyobb téma köré szerveződtek, úgymint a köztulajdon privatizációja (különösképpen a közerdőké), historiográfiai kérdések és az ország gazdasági elmaradottsága.⁴²

Közép-Európa tekintetében szintén az 1990-es évtized tekinthető a környezettörténet kezdetének, habár ezt megelőzően is történtek a környezeti folyamatokra fókuszáló kutatások, mind Csehországban és Szlovákiában, mind pedig Magyarországon, jobbra a történeti földrajz keretein belül. Ez utóbbi tudomány meghatározottsága mellett az is közös vonásnak tekinthető, hogy 1989 előtt a politikai és ideológiai helyzet egyáltalán nem kedvezett a környezettörténeti kutatásoknak. A magyar környezettörténet bemutatására most nem térnek ki, lévén hogy nagyszerű összefoglalás jelent meg róla,⁴³ ehelyett inkább a cseh és szlovák környezettörténetről szólnék pár szót. Ezek szempontjából Verena Winiwarter a következő tudományágakat tartja meghatározónak: földrajz, kiváltképp a történeti földrajz (különös tekintettel a hosszú távú földhasználati gyakorlatokban végbement változásokra), (történeti) éghajlat, tájökológia és ökológia, középkori régészet és archeometria.⁴⁴

⁴¹ Uo. 550.

⁴² Verena WINIWARTER et al.: I. m. 516–517.

⁴³ KISS Andrea: A brief overview on the roots and current status of environmental history in Hungary. *Environment and History*, 2013/19. 391–394.

⁴⁴ Verena WINIWARTER et al.: I. m. 519.

Összességében tehát az európai környezettörténetet a rendkívüli sokszínűsége mellett az is megkülönbözteti a többi földrész gyakorlatától, hogy tudománytörténeti okok miatt közelebbi kapcsolatban volt és maradt a történeti földrajzi kutatásokkal, és általában a természettudományokkal, ami jól megmutatkozik például az éghajlattörténeti kutatásokban. Adottságából fakadóan az európai környezettörténet sokkal inkább a városokra és az emberi tevékenység nyomait magán viselő kultúrtájra fókuszál, mintsem az amerikai és ausztrálázsiai környezettörténetben meghatározó szerepet játszó vadonra és a ritkán lakott területekre. Annak ellenére, hogy a kutatások többsége a modern korszakra összpontosít, még mindig sokkal több a hosszabb időtávot célzó kutatás Európában, mint más területeken, amelynek háttérben minden bizonnyal a bőségesebb forráslehetőség áll.

Afrika

Az afrikai környezettörténetet az európaihoz hasonló módon nagy fokú heterogenitás jellemzi a kultúrák és nyelvek sokszínűsége miatt. Olyannyira, hogy régióról régióra változnak a fogalmak és a témák. Ugyanakkor fontos különbség, hogy az afrikai környezettörténészek többsége valamelyik egykori gyarmatbirodalom állampolgárának kései leszármazottja. Mivel mind az afrikai történelemkutatás, mind pedig az afrikai környezettörténet az 1960-as évek környezeti mozgalmaiban gyökerezik, ezért az afrikai történelemkutatásnak mindig is volt egy erős környezeti irányultsága. Azonban a szoros kapcsolat ellenére kevés hatással volt egymásra a két tudományterület.

Egy időben az afrikai környezettörténet-írás valamennyi afrikait a „benszülött népek” mindent átfogó kategóriájába olvasztva kezelt, akik részei a természeti világnak. Hasonlóképpen az Afrika történet gyakran egyenlőségjelet tett a környezettörténet hanyatlásnarratívája és az afrikai földhasználati gyakorlatok koloniális és posztkoloniális kritikája közé, hangsúlyozva az afrikai táj rezilienskéességét.⁴⁵ Ezen a ponton hasonlóságot fedezhe-

⁴⁵ Gregory H. MADDOX: Africa and Environmental History. *Environmental History*, 1999/2162.

tünk fel a dél-amerikai környezettörténet-írással, amely ugyancsak hajlamos a környezeti károkat az egykori és mai gyarmatosítók számlájára írni, figyelmen kívül hagyva ezáltal a helyiek környezetre gyakorolt mindennapi negatív vagy pozitív hatását. Noha más területek környezettörténetészei mára többé-kevésbé meghaladták a hanyatlásnarratívát, érdeklődésük továbbra is az urbanizáció és industrializáció, vagy a letelepedéssel járó gyarmatosítás hatására végbement környezetátalakulás felé irányul. Ezzel szemben az afrikai környezettörténetészek inkább az emberi közösségekre koncentrálnak.⁴⁶ Egyedül Dél-Afrika környezettörténete mutat némi hasonlóságot a nyugati környezettörténet-írással, különösképpen az amerikaival, amennyiben itt is elsősorban a frontier és a letelepedés, valamint az industrializáció kérdéskörei állnak a kutatások középpontjában.⁴⁷ A történeti múlt következményeképpen az afrikai környezettörténet témaválasztásában kiemelt helyet foglalnak el a kolonizáció folyamatát és annak környezeti hatását érintő vizsgálódások, mint például a környezet átalakítása vagy éppen annak megőrzése. De a környezeti tudás – helyi vagy tudományos tudás és technikák – létrejötte, áramlása és használata, vagy a demográfiai változások és a földhasználat is szívesen kutatott témái az afrikai környezettörténetészeknek.⁴⁸

A leginkább vizsgált témák között szerepel a környezeti igazságosság, az ökorasszizmus megszüntetése,⁴⁹ a gazdasági fejlődéssel kapcsolatos megfelelő rendelkezések informálása és befolyásolása, valamint a gyarmati tapasztalat (például a gyarmati és birodalmi tudományok kultúrtörténete).⁵⁰ Ez utóbbi felülreprezentáltsága a kutatott témák között a Nagy-Britanniában és Európában is hozzáférhető gyarmati forrásoknak is köszönhető.

⁴⁶ Uo. 163.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. 163–166.

⁴⁹ Az afrikai környezettörténeten belüli ökorasszista szemlélet politikai hangnemét tekintve nem sokat változott, vagy vált semlegesebbé az elmúlt negyed évszázad alatt. Az ebben a szemléletben íródott környezettörténeti munkák fókuszában többnyire a helyi vadvilághoz vagy természeti/nemzeti parkokhoz, illetve erőforrásokhoz való hozzáférés kérdése áll. Jane CARRUTHERS: I. m. 392.

⁵⁰ Uo. 387.

A gyarmati időszak nemcsak a tényleges természetre volt hatásos, hanem az arról való gondolkodásra is. Az akkor megfogalmazott toposzok máig meghatározzák a környezeti cselekvést.⁵¹ Ilyen toposz például az afrikai környezet összekapcsolása a degradáció (*degrading*) és hanyatlás (*declining*) fogalmával, amelyen a nemzetközi pénzügyi támogatások is alapulnak. William Beinart szerint az afrikai környezettörténet érdeme éppen az, hogy újraértelmezte ezeket az idejétmúlt toposzokat és a meghatározó elméleteket, és újraalkotta a kolonizáció fogalmát, megkérdőjelezve a kolonizáció előtti környezeti egyensúly értelmét.⁵²

Ugyanakkor bizonyos kérdéskörök szinte teljesen hiányoznak a palettáról. Ilyen például a betegségek, a városok, az ásványi anyagok és a különböző erőforrások kinyerésének, sivatagok és aszályos területek története, hogy csak néhányat említsünk.

Mindkét folyóiratban a tanulmányok többsége az angol nyelvű dél-afrikai területre koncentrál. Ezt a területi lefedettséget érintő egyenlőtlenséget Jane Carruthers több okra vezette vissza. Egyrészt Afrika több pontját meglehetősen nehéz elérni nemcsak földrajzi, hanem politikai okok miatt is, ráadásul eléggé költséges vállalkozás is. Másodsorban a tudományok közötti határok tekintetében intellektuális nehézségek figyelhetők meg, különösen, ami az antropológia és történelem, valamint a régészet és történelem közti határvonalakat érinti. Harmadszor, a kultúrákon átívelő témák és nyelvi határok tekintetében is vannak problémák. Negyedszer, néhány inspiráló munka kiemelkedik a művek sorából, olykor mások kárára.⁵³

A környezettörténet azonban nem minden téren váltotta be a hozzá fűzött reményeket Afrikában. Nem valósult meg például az interdiszciplinaritás, a specializálódás hátrahagyásával a közös környezettörténeti szempontok megteremtése. Afrikában ugyanis a környezeti historiográfia hozzáidomul az adott földrajzi régió történetírói hagyományaihoz.⁵⁴ Talán éppen emiatt nem sikerült

⁵¹ Uo. 391.

⁵² William BEINART: African history and environmental history. *African Affairs*, 2000/395. 269–302.

⁵³ Jane CARRUTHERS: I. m. 386–387.

⁵⁴ Uo. 384.

a környezettörténetnek beolvadnia az ottani történettudományba, s még évtizedek múltával is marginális helyet foglal el a történeti kutatások spektrumában.

Ázsia

Talán az ázsiai környezettörténetről a legnehezebb egy egységként beszélni. Ennek egyik oka, hogy a kontinensen meglehetősen későn, az 1990-es évek végén jelent meg a tudományág, ráadásul az sem mindenhol. Másrészt a nagy fokú földrajzi, nyelvi és történelmi különbségek miatt egészen eltérően alakul a környezettörténet sorsa az egyes országokban.

Az ázsiai régiók közül a legrégebbi múlttal az indiai környezettörténet büszkélkedhet, ugyanis a nyelvi akadályok kevésbé domináns jellegéből adódóan – az angol nyelv tudományokban betöltött máig meghatározó szerepe folytán – hamarabb és nagyobb visszhangot kiváltva jutottak el az angolszász környezettörténeti irodalom alapvető művei az indiai szubkontinensre, mint Ázsia többi részébe. Emellett a rendelkezésre álló források halmaza is minden bizonnyal hozzájárult a környezettörténeti kutatások bőségéhez. A korai munkákban gyakorta találkozunk a földhasználat és az erdők történetével, később a vízhasználat és a vízgazdálkodás (csatornák, gátak építése), illetve az állam szerepe is központi témává vált. De a vadvilág történetével is egyre többen foglalkoznak; az ikonikus állatok, mint például a tigris vagy az elefánt, kultúraközpontú környezettörténeti kutatása is számottevő. A történeti múltból – és persze a forrásadottságokból is – következően nem meglepő, hogy a környezettörténeti munkák jelentős része a brit gyarmati időszakra fókuszál.⁵⁵

Délkelet-Ázsiát érintő környezettörténeti kutatásokban is kiemelt helyet kap a gyarmati időszak, témái között pedig a fakitermelés, az erdővédelem, a földhasználat, a természeti veszélyforrásoknak (tájfún, szárazság) való kitettség játszik meghatározó szerepet.⁵⁶

⁵⁵ John R. McNEILL: The State of the Field of Environmental History. *Annual Review of Environment and Resources*, 2010, 354–355.

⁵⁶ Uo. 352.

Legkésőbb Kínában jelent meg a környezettörténet, formálisan egészen pontosan 2000-ben egy Bao Maohong által írt tanulmány révén, amelyben a szerző ismertette a tudományág történetét, elméletét és módszertanát.⁵⁷ Ellentétben a többi földrésszel, ahol az environmentalizmus többé-kevésbé hatással volt a környezettörténet kibontakozására, Kínában szinte semmilyen kölcsönhatást nem figyelhetünk meg.⁵⁸

A kései indulás hátterében több tényező is állt. Elsőként, a kapitalista gazdaság felé való nyitás következményeként előállt gyors gazdasági fejlődés hatására tömegével jelentkeztek a természeti problémák, amelyekre magyarázatot és megoldást kellett találni. Másodszor, a történeti földrajz fejlődése jelentette az alapot a környezettörténet kibontakozásához. Harmadszor pedig, a „reform és nyitás politikája” lehetőséget teremtett arra, hogy felvegyék a kapcsolatot a nyugati területek kutatóival.⁵⁹

A kései kezdés után azonban nagy lendületet vett a kínai környezetkutatás, még ha nem is sikerült mindenben utolérni a többieket. Az ázsiai ország környezettörténetére jellemző, hogy kevésé a közel-, inkább a régmúlt, illetve az ópiumháborúval kezdődő modern korszak környezeti történéseire koncentrálnak. Ennek első számú oka, hogy a kutatók igyekeznek távol maradni a politikai kérdésektől, de a kínai történetírói hagyomány is efelé terel, mivel általában fontosnak tartják a múlttól való kellő távolság megtartását az objektív rálátás érdekében. Másik jellemvonásnak tekinthető a kínai környezettörténet gyakorlat-orientáltsága, amennyiben a kutatások eredményeivel a jelenkori környezeti problémák megoldásához is hozzá kívánnak járulni. Jóllehet ez némileg ellentmondani látszik az első jellemzőnek, a múltközpontúságnak, hiszen kevés kutatás foglalkozik a jelenel, mindazonáltal a hosszú távú folyamatok feltárása hathatós segítséget jelenthet a jelenkori problémák megoldásához.⁶⁰

⁵⁷ Bao MAOHONG: Environmental History: Its History, Theory and Method. *Historiography Quarterly*, 2000/4.

⁵⁸ Bao MAOHONG: Environmental History in China, *Environment and History*, 2004/4. 475–499., 491.

⁵⁹ Uo. 476–477.

⁶⁰ Uo. 489–490.

Ausztrálázsia

Bár az Ausztráliát, Új-Zélandot és olykor Indonézia egy kisebb részét is magába foglaló Ausztrálázsia egy régióként jelenik meg mind az ESEH területi listájában, mind pedig több tanulmány vizsgálati mezejében, valójában az így létrejött konglomerátum korántsem tekinthető egy egységnek. A két szigetország közös vonásai között említhető az egykori tengeri gazdaság (ami mára Ausztrália esetében szinte teljesen feledésbe merült), a brit tudomány és uralom érvényesülése és a közel hasonló telepes hagyomány. Ezeket leszámítva azonban szinte mindenben különbözik a két ország: a geográfiai adottságokban, a talaj minőségében, a növény- és állatvilágban, de még az őslakosok tekintetében is.

Mindezek ellenére Libby Robin és Tom Griffiths amellet érvelnek, hogy a környezetpolitikában egykor meghatározó erőt képviselő brit tudományosság, különösképpen az agrártudomány, a természeti környezetben mutatkozó jelentős különbségek ellenére máig egységes képet ad az ausztrálázsiai környezettörténeti kutatásoknak.⁶¹ Ausztrália és Új-Zéland ugyanis az európai ember számára a megtestesült másság és idegenség volt a telepesek megérkezésekor, amit előbb meg kellett ismerniük ahhoz, hogy meghódíthassák. A két ország tehát egyfajta laboratóriumként funkcionált a különféle tudományok számára. A 19. század folyamán számos tudományos központ és társaság jött létre a gyarmatokon, majd az 1850-es évektől kibontakozó aranyláz óriási emberáradatot vonzott a távoli földrészre, köztük sok értelmiségit is.⁶² A tanulási folyamat során tapasztalt nehézségek – így az akklimatizáció vagy a különféle veszélyforrások – éppen ezért kiemelt helyet foglalnak el az ausztrálázsiai környezettörténetben. Miképpen az idegen táj meghódítása révén kibontakozó „második” nemzetalapítás kapcsán a tájon alapuló nemzeti lét kérdéseinek, elsősorban pedig a telepesek és a környezet közötti dinamikának a vizsgálata is.⁶³

⁶¹ Libby ROBIN–Tom GRIFFITHS: *Environmental History in Australasia, Environment and History*, 2004/4. 440.

⁶² Libby ROBIN–Tom GRIFFITHS: I. m. 448.

⁶³ Jane CARRUTHERS: I. m. 385.

A 20. századra némileg megváltozott a tudomány célja: az ország megismerése helyett annak fejlesztése, valamint a felmerülő környezeti problémák – például a kártékony bogarak vagy a gyomok – megoldása került előtérbe. Mindezek után nem meglepő, hogy az ausztrálzásiai környezettörténeti kutatások gyakori témái között találjuk magát a tudományt, sőt maguk a szerzők is gyakorta természettudósok, és nem történészek, mivel fontosnak tartják a történeti vizsgálatok művelését a fenntarthatóság érdekében. Ebből kifolyólag több ausztrálzásiai munka a fenntarthatóság tudományos vizsgálatának eredményeképpen született meg, s csak később találta meg a történelemhez vezető utat.⁶⁴ A környezettörténeti munkák között, a már említett témákon túl, meghatározó hányadot foglalnak el az erdőtörténeti írások annak ellenére, hogy Ausztráliában sokkalta nagyobb területet tesznek ki a sivatagok, mint az erdőségek. A telepes életmód hosszú távú következményei – mint a talajerózió, az árvizek és tüzek – is nagy figyelmet kaptak az elmúlt években.

Mint az ESEH figyelmébe tartozó terület, az *Environment and History* folyóirat szinte valamennyi számában találkozunk ausztrálzásiai környezettörténeti írásokkal, ráadásul 1998-ban és 2008-ban Ausztráliának, 2003-ban pedig Új-Zélandnak külön tematikus számot szentelt a lap.⁶⁵ A folyóiratban megjelent tanulmányok hűen tükrözik az ausztrálzásiai környezettörténet tematikai palettáját; körükben is az erdőtörténeti munkák dominálnak, míg a sivatag továbbra is elhanyagolt témának számít. De hasonlóképpen alulreprezentáltak a városok, a folyógazdálkodás vizsgálata, vagy a technológiatörténet. Robin és Griffiths szerint a technológia- és a környezetkutatás különválásának hátterében az állhat, hogy a környezetgazdálkodás és a természeti erőforrások menedzsmentje az egyes államok hatáskörébe tartozik, míg a technológia és a tudomány alapvetően nemzeti keretek között értelmezhető.⁶⁶

⁶⁴ Libby ROBIN–Tom GRIFFITHS: I. m. 451–452.

⁶⁵ *Environment and History*, 1998/2. „Australia”, 2003/4. „New Zealand”, 2008/2. „Australia – Revisited”.

⁶⁶ Libby ROBIN–Tom GRIFFITHS: I. m. 453–454.

A városok vizsgálatának elhanyagoltsága ugyancsak gondolati dichotómiákra vezethető vissza. Az ausztrál történetírásban megjelenő kettősség a város és a vadon (*bush*) között a környezettörténetben is érezteti hatását: míg a vadonra alkalmazható a környezet kifejezés, addig a városra nem. Új-Zélandon hasonló a helyzet.⁶⁷

Módszerek, források, léptékek

A környezettörténet nem nagyratörő célként tűzte ki az interdiszciplinaritás megvalósítását, hanem inkább szükség-szerűségből. A környezet és a társadalom interakciójának vizsgálata ugyanis nem valósítható meg úgy, ha csak az egyik oldalt ismerjük. Amennyiben történészként vetjük bele magunkat a környezettörténeti kutatásokba, három lehetséges utat követhetünk. A legelső, s talán a legnehezebb, ha kiképezzük magunkat néhány természettudományos módszerből, hogy elvégezhessük a szükséges vizsgálatokat. Erre azonban csak kevesen vállalkoznak, s valójában nem is elvárás. A második lehetőség, ha megtanulunk a természettudományok nyelvén, s felhasználjuk a természettudósok által feltárt eredményeket. Ehhez is szükséges némi önképzés, de korántsem annyi, mint az első opcióhoz. Végül pedig, ha megtehetjük, érdemes természettudósokkal szövetkeznünk egy-egy rövidebb-hosszabb projekt erejéig. Ebben az esetben mindenki azt teszi, amihez a legjobban ért. Igazi „win-win” helyzet.

Mindhárom esetben a környezettörténeti kutatások egy-szerre fognak történeti és természettudományos (geo- és bioarchívumok) forrásokra építkezni. Az előbbi csoportot talán nem szükséges bemutatni a történészek számára; mindannyian használunk levéltári, statisztikai, irodalmi forrásokat. Az egyedüli csoport, amely talán nagyobb hangsúllyal esik latba a környezettörténeti kutatások során, mint egyéb esetekben, azok a vizuális források. A térképek vagy gazdasági tevékenységek áb-

⁶⁷ Uo. 454.

rázolása a tájhasználatról és -átalakításról, a vízszintjelzések a nagyobb árvizekről, illetve közvetetten az időjárás alakulásáról, a különféle természeti csapásokról készült grafikák, domborművek és fényképek pedig az esemény percepciójáról tanúskodhatnak. A geo- és bioarchívumok – pollen- vagy szennyezőanyag-rétegek, talajminták, fossziliák stb. – pedig azokat a természeti adatokat „örzik”, amelyek a földtörténet egyes eseményeiről tájékoztatnak minket.

Az *Environmental History* 2006-tól kezdődően a tanulmányokban közvetett módon bemutatott módszereken és forrásokon kívül közvetlen módon, egy forrásismertetésnek szentelt blokk indításával is hozzá kíván járulni a tudományterület művelőinek szakmai képzéséhez. Ezekben többször is olvashatunk az éghajlatkutatásokat segítő forrásokról,⁶⁸ vagy olyan különlegesebb kútfőkről, mint az árvízi kockázatok és hosszú távú éghajlatváltozások újraértékelését lehetővé tevő epigráfiai források,⁶⁹ a geoinformációs rendszerek (GIS) módszerével összekötött tűzvédelmi tervek,⁷⁰ a szennyezőanyagok megállapítását lehetővé tevő madártollak környezettörténeti szempontú vizsgálata,⁷¹ vagy éppen a tájváltozást dokumentáló képeslapok.⁷²

⁶⁸ Quing PEI–Philippe FORET: Introduction to the Climate Records of Imperial China. *Environmental History*, 2018/4. 863–871.; Dagomar DEGROOT: The Textual Record of Climate Change at Sea, *Environmental History*, 2020/4. 759–773.

⁶⁹ Neil MACDONALD: On Epigraphic Records: A Valuable Resource in Reassessing Flood Risk and Long-Term Climate Variability, *Environmental History*, 2007/1. 136–140.

⁷⁰ Jason A. GILLILAND–Mathew NOVAK: Jason A. Gilliland and Mathew Novak on Positioning the Past with the Present: The Use of Fire Insurance Plans and GIS for Urban Environmental History, *Environmental History*, 2006/1. 136–139.

⁷¹ Jerald J. DOSCH: On Dead Birds’ Tales: Museum Specimen Feathers as Historical Archives of Environmental Pollutants, *Environmental History*, 2007/3. 661–665.

⁷² Mary THORNBUSH: On Postcards Used to Track Environmental History, *Environmental History*, 2008/2. 360–365.

Két folyóirat, egy téma

Az utóbbi évtizedekben történtek olyan változások a környezettörténetben, amelyek elkülönülnek az 1960-as, 1970-es és 1980-as évek írásaitól. Az *Environment and History* és az *Environmental History* nem csupán teret adott e változásoknak, hanem ösztönözte is kibontakozásukat.

Az Amerikai Környezettörténeti Társaság lapjaként ismert *Environmental History* hosszú előzményekre tekint vissza, a kezdetekért egészen 1957-ig kell visszamennünk. Ekkor jelent meg ugyanis a *Forest History Newsletter* első száma az Erdőtörténeti Alapítvány (*Forest History Foundation*) gondozásában. A mindössze háromoldalas kiadvány rövid hírekből tevődött össze készülő vagy megjelent publikációkról, kutatásokról, múzeumi munkáról stb. A legelső, lábjegyzetekkel ellátott tudományos tanulmány csak 1961-ben jelent meg benne.⁷³ 1974-ben a folyóirat nevet változtatott, *Journal of Forest History*ra keresztelkedett át. Ez a nem túl lényegesnek tűnő módosítás – a Newsletter megjelölés elhagyása – a lap tudományos jellegét volt hivatott hangsúlyozni.⁷⁴

Mindeközben egy bizonyos John Opie, a Duquesne Egyetem (Pittsburgh, Pennsylvania) tanára, egyre nagyobb nevet szerzett az újonnan megjelenő tudományterületen. Az 1970-es évek közepén összeállított egy hírlevelet (*Environmental History Newsletter*), amelyet elküldött néhány olyan ismerősének, akiről úgy gondolta, érdeklődhetnek a téma iránt. A visszajelzések nem várt sikert mutattak. Ezt látva, Opie hamarosan hozzákezdett ahhoz, hogy intézményi kereteket biztosítson a hírlevélre feliratkozottak számára. Ennek eredményeképpen született meg 1976-ban az Amerikai Környezettörténeti Társaság (*American Society for Environmental History*, ASEH) és annak lapja, az *Environmental Review*.⁷⁵ Már egészen a kezdetektől az interdiszciplinaritást és a nemzetköziséget tartotta szem előtt az újonnan meginduló lap,

⁷³ Thomas R. Cox: A Tale of Two Journals: Fifty Years of „Environmental History” – And Its Predecessors, *Environmental History*, 2008/1. 9–11.

⁷⁴ Uo. 17.

⁷⁵ Uo. 19–20.

s olyan témák jelentek meg benne, amelyek jóval túlmutattak a *Journal of Forest History* palettáján.

1990-ben mindkét amerikai lap új nevet vett fel: az *Environment Review*-ből *Environmental History Review* lett, reflektálva a környezettörténet fokozatos előretörésére és népszerűbbé válására a történeti tudományok terén, a *Journal of Forest History* pedig *Forest & Conservation History* néven működött tovább, nevében is megjelenítve az egyik központi témáját, a környezetvédelmet.⁷⁶

Az Erdőtörténeti Társaság (*Forest History Society*) elnöke, Harold K. Steen 1991-ben bejelentette, hogy 1997-ben nyugdíjba kíván vonulni, addig pedig igyekezett elvarrni a még elvarratlan szálakat, köztük rendezni a *Forest & Conservation History* további sorsát is. 1995-ben részt vett az ASEH egyik, kétévente megrendezésre kerülő konferenciáján, ahol felvetődött a lap beolvasztása az *Environmental Historical Review*-ba. Alig egy évvel később meg is jelent az új amerikai környezettörténeti folyóirat, az *Environmental History* első száma.⁷⁷

Ennek a történeti előzménynek köszönhető, hogy az amerikai lap nagyobb arányban tartalmaz erdőtörténettel kapcsolatos tanulmányokat, mint európai megfelelője, az *Environment and History*, bár a *Forest & Conservation History* korábbi munkatársai szerint még így sem kellő mennyiségben.

A környezettörténet bölcsőjének kérdése nem teljesen egyértelmű; vannak, akik kételkednek annak amerikai eredetében. Richard Grove, az *Environment and History* folyóirat alapítója azon a véleményen volt, hogy az environmentalizmus nem az egyesült államokbeli környezeti mozgalmak eredménye, hanem az egykori birodalmi és gyarmati korszaké. Szerinte külön kellene választani az USA-ban megjelenő környezettörténetet (amelynek egyébként Rachel Carson *Néma tavasz* című könyve adta meg a kezdő lökést) a világ többi, angolul beszélő területeinek környezettörténetétől. Grove éppen ezért támogatta az Egyesült Államok határain kívüli környezettörténetet, amelyet sokkal

⁷⁶ Uo. 24–25.

⁷⁷ Uo. 27.

érdekesebbnek és innovatívabbnak, egységesebbnek, nyitottabbnak és komparatívabbnak vélt a gyarmati terjeszkedés és a különböző kultúrák összeütközéseinek a feltárásában, mint az Észak-Amerikában oly nyilvánvaló ultranacionalista szemléletet.⁷⁸ Ebben a szellemben indult el az *Environment and History*, hogy fórumot nyújtson az USA-n kívüli környezettörténet művelőinek. Ki nem mondott célja volt, hogy cáfolja azt a vélekedést, miszerint az Amerikán kívüli környezettörténet nem más, mint az Egyesült Államokban alkalmazott modellek reprodukciói.

Az *Environment and History* létrehozásának gondolata – az alapító Richard Grove szerint – egy Ranajit Guhával folytatott 1988-as beszélgetésükre vezethető vissza.⁷⁹ Guha elsőként kezdett hozzá és népszerűsítette az átlagemberek életének tanulmányozását Indiában, amely témakörbe természetesen a környezet története is beletartozott. Grove annak érdekében hívta életre az újságot, hogy kiegészítse az amerikai lapok, úgymint az *Environmental History Review* és a *Forest History & Conservation* által kínált palettát. „A célunk alapvetően az, hogy a világ többi részének környezettörténetét a központi színtérre hozzuk, és hogy tudatosan bátorítsuk Afrika, Ázsia, Ausztrálázsia, Dél-Amerika, a Csendes-óceáni térség és nem utolsósorban Európa környezettörténet-írását.”⁸⁰ Ez a Grove által megfogalmazott kiterjedt nemzetköziség máig meghatározza a lap szellemiségét, amennyiben az elmúlt huszonöt évben az Európán és Észak-Amerikán kívüli területek környezettörténetével a tanulmányok 44%-a foglalkozott (ugyanaz az arány az amerikai *Environmental History* esetében mindössze 25%). Végül a folyóirat 1995-ben indult útjára. Jelenleg szoros kapcsolatot ápol az ESEH-dzsel, mivel a szervezet mindenkori elnöke egyben a lap tanácsadó testületének is a tagja. Emellett a társaság híreit és a tudomány-

⁷⁸ RICHARD GROVE: North American innovation or imperial legacy? Contesting and re-assessing the roots and agendas of environmental history 1860–1996. Publikálatlan előadás a Colloquium on the Environment, Research School of Social Sciences, Australian National University, Canberra, 1996. február. Idézi JANE CARRUTHERS: Africa: Histories, Ecologies and Societies. *Environment and History*, 2004/4. 383.

⁷⁹ RICHARD GROVE: Editorial, *Environment and History*, 1995/1. 1.

⁸⁰ Uo. 1–2.

területen jelentkező újdonságokat bemutató negyedévenkénti hírlevélnek (*ESEH Notepad*) is a folyóirat ad helyet.

Témák, helyek, korszakok

Az eddigiekből is érzékelhető, hogy bár némileg eltérő tematikai és területi hangsúllyal, de mindkét folyóirat igyekszik a lehető legnagyobb spektrumú válogatást nyújtani a környezettörténet világából. Az eltérések pontosabb megragadása érdekében statisztikai kimutatást készítettem a két folyóiratban az elmúlt huszonöt évben megjelent összesen közel ezer írás tematikai és területei megoszlásáról. A megjelent tanulmányokat és cikkeket harminc kategóriába próbáltam meg besorolni annak megfelelően, hogy melyik témát éreztem hangsúlyosabbnak az adott szöveg esetében (*1. táblázat*). Ennek megállapítása azonban nem volt könnyű feladat, merthogy egyáltalán nem ritka a környezettörténeti írások esetében, hogy egyszerre több, szorosabban vagy lazábban összekapcsolódó kérdés is vizsgálat alá kerül bennük. Következésképpen e kimutatás nem nyújt teljesen pontos leírást a kutatott témák megoszlásáról, arra azonban alkalmas, hogy felfedje az egyes folyóiratok tematikai hangsúlyait.

A számokat látva azt mondhatjuk, hogy a két folyóirat közel azonos témákat preferál; a legfontosabbak között találjuk a táj-átalakítással és földhasználattal, az erdőkkel és az erdészettel, a környezet- és tájvédelemmel, az egyes növényi és állati fajok történetével, a historiográfiai, elméleti és módszertani kérdésekkel, a különféle erőforrásokkal, végül pedig a környezeti veszélyekkel és katasztrófákkal kapcsolatos írásokat. Mivel ezekről a későbbiekben részletesebben is szó esik még, ezért e helyen inkább az általános vonásokra és az érdekességekre hívnám fel a figyelmet.

Bár az amerikai *Environmental History* gyökerei fonódtak össze szorosabban történetileg az erdőtörténettel, európai társa sem marad el mellette a téma kutatásában, sőt, jelentősen meg is előzi. Ez azonban nem az európai környezettörténet erdőtörténet iránti fokozottabb érdeklődésével magyarázható, hiszen a 61 tanulmányból mindössze 13 foglalkozik a kontinens erdeivel, hanem inkább az Európán kívüli földrészek – elsősorban Afrika, Ázsia és Ausztrálázsia – kutatóinak preferenciáival.

1. táblázat. A folyóiratok tanulmányainak tartalmi megoszlása

Vizsgált téma		Environment and History		Environmental History	
		db	%	db	%
1.	tájátalakítás, tájtörténet, tájhasználat, agrártörténet	76	15,7	60	12,1
2.	fajttörténet, invázió, fajcsere	44	9,0	38	7,7
3.	erőforrások	30	6,1	26	5,3
4.	szennyezés, hulladékgazdálkodás	22	4,5	20	4,0
5.	környezetvédelem, environmentalizmus, nemzeti parkok, vadon	45	9,2	48	9,7
6.	környezeti veszélyek, katasztrófák	25	5,1	19	3,8
7.	környezet és politika, nemzetépítés, nemzeti identitás, kolonizáció	13	2,7	17	3,4
8.	környezeti egyenlőtlenségek, gender, rassz, osztály	2	0,4	14	2,8
9.	éghajlat	24	4,9	9	1,8
10.	erdők, erdészet	61	12,5	41	8,3
11.	háború	4	0,8	6	1,2
12.	halászat	5	1,0	10	2,0
13.	historiográfia, tudománytörténet, módszertan	32	6,5	58	11,7
14.	környezeti tudás	13	2,7	9	1,8
15.	járványok, egészségügy	6	1,2	10	2,0
16.	természetszemlélet, természetkép, kultúra	17	3,5	36	7,3
17.	vadászat	4	0,8	0	0,0
18.	városi környezet	14	2,9	10	2,0
19.	folyótörténet, vízhasználat	30	5,9	10	2,0

20.	közlekedés, kereskedelem	4	0,8	15	3,0
21.	élelmiszer, fogyasztás	0	0,0	1	0,2
22.	ipar, munka	0	0,0	4	0,8
23.	biográfia	10	2,0	9	1,8
24.	technológia	3	0,6	3	0,6
25.	extrém környezet	0	0,0	3	0,6
26.	tengertörténet	0	0,0	5	1,0
27.	környezetjog	4	0,8	1	0,2
28.	politikai ökológia	0	0,0	3	0,6
29.	egyéb	1	0,2	2	0,4
30.	n. a.	0	0,0	8	1,6
	Összesen	489	100,0	495	100,0

A kevésbé reprezentált témák tekintetében érdekes hangsúlybeli különbségeket figyelhetünk meg. Az európai *Environment and History* oldalain gyakrabban találkozunk a városi környezetet középpontba állító tanulmányokkal, mint amerikai társánál, ami bár bizonyos szempontból magyarázható az öreg kontinens városainak magasabb számával és sűrűségével, illetve az ebből fakadó környezeti problémákkal, mégis meglepő az amerikai lap várostörténettel szembeni ódzkodása, ismervén a kontinens városiasodottságának mértékét. S ha a városi környezetet tárgyaló írások mellé vesszük a vízhasználattal, folyótörténettel foglalkozókat, amelyek jelentős része szoros kapcsolatban áll valamelyik várossal, akkor még inkább szembeötlő a különbség. Ugyancsak hangsúlyosabbak a klímátörténeti kutatások az európai lapban, amelynek oka a tudománytörténeti hagyományokban és – feltehetően – a forrásadottságokban keresendő.

Az *Environmental History*ban viszont jelentősen nagyobb számban találkozunk olyan fontos témák kutatásával, mint ami-

lyen a természetszemlélet, a természet és kultúra kapcsolatának, valamint a környezeti egyenlőtlenségek, a társadalmi nem (gender), az osztály és a rassz vizsgálatával. Ez utóbbi három, gyakorta összekapcsolódó téma felülreprezentáltsága különösen figyelemreméltó, hiszen nem mondhatjuk, hogy az *Environment and History*ban érintett területeken – különösképpen Ázsiában és Afrikában – ne jelentene komoly problémát a különféle társadalmi csoportok környezettel szembeni kiszolgáltatottsága. Az amerikai lap abban is eltér európai társától, hogy a hagyományos és manapság divatos témák mellett bátran ad helyet olyan kutatásoknak, amelyek egészen extrém környezeteket (a mélytengereket vagy éppen a világúrt)⁸¹ és kevésbé vizsgált témákat (a gyermekek⁸² vagy a hangok⁸³ környezettörténete) mutat be.

A tanulmányok területi besorolása szerencsére nem okozott hasonló gondokat; csak az elméleti, historiográfiai jellegű írások esetében fordult elő gyakrabban, hogy az osztályozást nem lehetett elvégezni. Ilyenkor a nincs adat (n. a.) kategóriával dolgoztam. Ami pedig a területi besorolás szintjét illeti – igazodva a környezettörténet fentebbi kontinensenkénti ismertetéséhez –, az egyes szövegek esetében is a nagyobb földrajzi régiók (többnyire földrészek) alapján történt. Hasonlóan a tematikai átfedésekhez, a vizsgált földrajzi terület tekintetében is gyakorta előfordult a több földrészre vagy a teljes bolygóra – ha nem is gyakorlatilag, de legalább elméletileg – kiterjedő kutatás. Ezek esetében az „öszszehasonlító” kategóriát használtam (2. táblázat).

A vizsgált területek megoszlásából egyértelműen kitűnik a két lap elsődleges preferenciája: az *Environment and History* Európára, az *Environmental History* Amerikára, azon belül is Észak-Amerikára koncentrál. Ugyanakkor az is jól látha-

⁸¹ Helen M. ROZWADOWSKI: Ocean's Depths. *Environmental History*, 2010/3. 520–525.; Roger D. LAUNIUS: Writing the History of Space's Extreme Environment. *Environmental History*, 2010/3. 526–532.; Dagomar DEGROOT: „A Catastrophe Happening in Front of Our Very Eyes”: The Environmental History of a Comet Crash on Jupiter. *Environmental History*, 2017/1. 23–49.

⁸² Bernard MERGEN: Review Essay: Children and Nature in History. *Environmental History*, 2003/4. 643–669.

⁸³ Peter A. COATES: The Strange Stillness of the Past: Toward an Environmental History of Sound and Noise. *Environmental History*, 2005/4. 636–665.

2. táblázat. A folyóiratok cikkeinek területi megoszlása

Terület	Environment and History		Environmental History	
	db	%	db	%
Afrika	52	10,6	25	5,0
Ázsia	65	13,3	36	7,2
Észak-Amerika	38	7,8	244	49,1
Közép-Amerika	6	1,2	19	3,8
Latin-Amerika	16	3,3	15	3,0
Amerika (teljes kontinens)	5	1,0	5	1,0
Európa	171	35,0	61	12,3
Közel-Kelet	8	1,6	3	0,6
Ausztrálázsia	75	15,3	7	1,4
Óceánia	4	0,8	6	1,2
Antarktisz	2	0,4	3	0,6
Világűr	0	0,0	3	0,6
Összehasonlító	41	8,4	44	8,9
n. a.	6	1,2	26	5,2
Összesen	489	100,0	497	100,0

tó, hogy míg az *Environment and History*-nél a többi kontinens Európától ugyan jócskán lemaradva, de egymáshoz viszonyítva kiegyenlítetten képviseltetik a tanulmányok között, addig az *Environmental History* Észak-Amerikának szentel kizárólagos figyelmet, s mellette valamennyit Európának. Ázsia és Afrika csekély mértékben, Ausztrálázsia pedig lényegében egyáltalán nem jelenik meg a folyóirat lapjain. Ezt a képet némileg azonban árnyalja az összehasonlító kutatások 9% körüli aránya, amelyekben többnyire észak-amerikai események, folyamatok kerülnek összevetésre egy vagy több másik kontinensen fekvő területek eseményeivel, folyamataival. A kevésbé érintett területek

– Óceánia, Antarktisz – reprezentáltsága azonosnak mondható mindkét folyóiratban.

Bár – miként arról korábban már volt szó – Donald Hughes mind térben, mind időben a totalitás elérését tűzte ki célként, a környezettörténeti munkák csak bizonyos témákban és bizonyos területeken merészkednek a 20–21. századnál régebbi korszakokba. Ennek magyarázata egészen egyszerű: a forráshiány. Ahhoz ugyanis, hogy a környezet és a társadalom kapcsolatáról bármit is kimondhassunk, mindkét térfélről rendelkezünk kell forrásokkal. Ez pedig nem minden esetben adott. Míg Európában általában a 20. század mellett kimagaslik a kora újkor, az úgynevezett kis jégkorszak időszakának kutatása, addig más földrészekben ez egyáltalán nem jellemző. Európában ugyanis a relatíve bőséges írott források mellett a hosszú távú klimatológiai adatsorok is támogatják a korszak vizsgálatát. Sok helyen ehelyett inkább a 19–20. század kerül a figyelem középpontjába, különösképpen az ipari forradalom és az azóta eltelt időszak, amelynek következtében földtörténeti léptékben rendkívül rövid idő alatt óriási környezeti változások mentek végbe.

A forráshiány mellett a közelmúlt felülreprezentáltsága annak is köszönhető, hogy a környezettörténet egyik célkitűzése a jelenkori problémák magyarázatának megtalálása. Érdeemes azonban kiemelni, hogy e problémák gyökerei sok esetben évszázadokra nyúlnak vissza. Éppen ezért fontosak az olyan kutatások, amelyek évtizedeken, esetleg évszázadokon keresztül követnek nyomon egy-egy jelenséget vagy valamely táj átalakulását. De hogy a jelenorientáltság mellett pozitív érv is elhangozzon, fontos rámutatnunk, hogy kevés olyan történeti diszciplína létezik (ha van egyáltalán ilyen), amely ennyire gyorsan képes reflektálni napjaink történéseire, mint a környezettörténet. Jó példa erre az *Environmental History* 2020. évi utolsó számában megjelent esszégyűjtemény, amelyben környezettörténészek értelmezték a jelenlegi COVID-19 járványhelyzetet.⁸⁴

⁸⁴ Peter ALAGONA et al.: Reflections: Environmental History in the Era of COVID-19. *Environmental History*, 2020/4. 595–686.

A továbbiakban a tematikus elemzés alapján karakteresebbnek mutató témák közül válogatunk, izelítőt és inspirációt kínálva a hazai történészek számára.

Tájátalakítás, tájtörténet

Nem meglepő, hogy mindkét folyóiratban a természetes vagy mesterséges tájváltozás és tájhasználat témakörébe sorolható tanulmányok képezik az íráskor legnagyobb csoportját. Ugyanis ez az a témakör, amely a legjobban képes megragadni a környezettörténet céljaként meghatározott környezet-társadalom kapcsolatának időbeli változását.⁸⁵ Ennek megfelelően a tanulmányok többsége a kölcsönösségre fekteti a hangsúlyt, de akadnak olyan szövegek is, amelyek csak az egyik oldal felől szemlélik a tájváltozás folyamatát.

Az ide sorolható tanulmányok eltérő szempontokból közelítenek a kérdéshez, a hagyományos mezőgazdasági célú átalakítások mellett egyéb érdekek is vizsgálat alá kerülnek. Vannak, akik a birodalom- és nemzetépítéssel kapcsolják össze a természeti táj tudatos formálását,⁸⁶ mások az erőforrások kiaknázása eredményeképpen létrejött tájat⁸⁷ állítják vizsgálataik középpontjába. De olvashatunk a különféle hadi események tájformáló szerepéről is, amely íráskor a folyóiratokban megjelenő kevés számú háborúval kapcsolatos tanulmányok sorát bővítik.⁸⁸ A vizeket érintő

⁸⁵ Ilyen nagyszabású vállalkozás például Patrick D. NUNN–James M. R. BRITTON: Human-Environment Relationships in the Pacific Islands around A. D. 1300. *Environment and History*, 2001/1. 3–22.

⁸⁶ James BEATTIE–John STENHOUSE: Empire, Environment and Religion: God and the Natural World in Nineteenth-Century New Zealand. *Environment and History*, 2007/4. 413–446.; Daniel SPEICH: Draining the Marshlands, Disciplining the Masses: The Linth Valley Hydro Engineering Scheme (1807–1823) and the Genesis of Swiss National Unity. *Environment and History*, 2002/4. 429–447.; Peter STAUDENMAIER: Organic Farming in Nazi Germany: The Politics of Biodynamic Agriculture, 1933–1945. *Environmental History*, 2013/2. 383–411.

⁸⁷ Elizabeth DORE: Environment and Society: Long-Term Trends in Latin American Mining. *Environment and History*, 2000/1. 1–29.; Gregory ROSENTHAL: Life and Labor in a Seabird Colony: Hawaiian Guano Workers, 1857–70. *Environmental History*, 2012/4. 744–782.

⁸⁸ Peter COATES: Borderland, No-Man's Land, Nature's Wonderland: Troubled Humanity and Untroubled Earth. *Environment and History*, 2014/4. 499–516.; Peter COATES–Tim COLE–Marianna DUDLEY–Chris PEARSON: Defending Nation,

munkák (lecsapolás, folyószabályozás, csatornázás) tájformáló ereje ugyancsak gyakorta kutatott téma. Mindezek közül is külön figyelmet érdemelnek azok az írások, amelyek nem csupán a táj változásaira, hanem ezzel együtt a táj percepciójának⁸⁹ vagy a nemzeti identitásban betöltött szerepének⁹⁰ átalakulására is hangsúlyt fektetnek.

Erdőtörténet

Az erdő történet nemcsak a *Forest History Society*val szoros kapcsolatot ápoló *Environmental History* esetében meghatározó, hanem az európai társújságnál is. Ennek magyarázatát az erdő gazdasági, társadalmi és politikai hasznosíthatóságának sokféleségében kereshetjük. Az *Environmental History* kétszer, az *Environment and History* pedig egyszer szentelt különszámot az erdők történeti vizsgálatának,⁹¹ de a különszámokon kívül is fel-fel bukkannak vonatkozó tanulmányok az egyes számokban.

A vizsgált témák között találjuk az erdők felügyeletének, tulajdonjogának kérdését, amely a közösségi erdőkre kiterjesztett állami hatalom következtében kialakuló konfliktusok kapcsán merül fel leginkább. Az állam számára ugyanis nem csupán nyersanyagot jelenthet az erdő, hanem gazdasági és politikai erejének alapját is. Sőt akár magának a nemzetnek, illetve a nemzeti identitásnak a bázisát, miként arra többen is felhívták

---

Defending Nature? Militarized Landscapes and Military Environmentalism in Britain, France, and the United States. *Environmental History*, 2011/3. 456–491.; Tait KELLER: The Mountains Roar: The Alps during the Great War. *Environmental History*, 2009/2. 253–274.

⁸⁹ Annika C. DAHLBERG–Piers M. BLAIKIE: Changes in Landscape or Interpretation? Reflections Based on the Environmental and Socio-economic History of a Village in NE Botswana. *Environment and History*, 1999/2. 127–174.; Ellen F. ARNOLD: Engineering Miracles: Water Control, Conversion and the Creation of a Religious Landscape in the Medieval Ardennes. *Environment and History*, 2007/4. 477–502.; Rebecca JONES: Soil: A Real and Imagined Environment for Australian Organic Farmers and Gardeners in the 1940s. *Environment and History*, 2008/2. 205–215.

⁹⁰ Greg BANKOFF: Malaria, Water Management, and Identity in the English Lowlands. *Environmental History*, 2018/3. 470–494.

⁹¹ *Environmental History*, 2001/2. „Forest History in Asia”, 2008/4. „Tasman Forest History”. 2013/2. *Environment and History*.

a figyelmet.⁹² A kutatások arra is rámutatnak, hogy az erdők védelme sem minden esetben pozitív fejlemény, annak a közösségnek a tagjainak biztosan nem, akik az állami védelem miatt elesnek az erdő használatától.⁹³ De természetesen sokszor esik szó az erdők egyéb hasznosíthatóságáról, például árvízcsökkentő szerepükről⁹⁴ vagy szén-dioxid megkötő képességükről,⁹⁵ ugyanakkor a túlzásba vitt erdőtelepítés kellemetlen következményei is bemutatásra kerülnek.⁹⁶ A szerzők között akadt, aki az erdők vizsgálatának módszertanát kívánta bővíteni, mint például a Fülöp-szigeteket kutató Greg Bankoff – Clifford Geertz sűrű leírása nyomán megalkotott – „mély erdőgazdaság” (*deep forestry*) fogalma,⁹⁷ vagy Samoljik és társainak esettanulmánya, amelyet más kutatásokra is alkalmazhatónak vélték.⁹⁸ Végül az erdőszet mint tudomány és szakma kibontakozása kapcsán feltárul az európai befolyás és kultúra távoli területekre történő kiterjesztése a környezeti tudástranzferen keresztül.

⁹²E. Elena SONGSTER: Cultivating the Nation in Fujian's Forests: Forest Policies and Afforestation Efforts in China, 1911–1937. *Environmental History*, 2003/3. 452–473.; Felix Labrador ARROYO–Koldo Trápaga MONCHET: Forestry, Territorial Organization, and Military Struggle in the Early Modern Spanish Monarchy, *Environmental History*, 2018/2. 318–341.; Cheng Li–Yanjun LIU: Selling Forestry Revolution: The Rhetoric of Afforestation in Socialist China, 1949–1961. *Environmental History*, 2020/1. 62–84.

⁹³Richard W. JUDD: A ‘wonderfull Order and Balance’: Natural History and the Beginnings of Forest Conservation in America, 1730–1830. *Environmental History*, 2006/1. 8–36.; Thaddeus SUNSERI: Reinterpreting a Colonial Rebellion: Forestry and Social Control in German East Africa, 1874–1915. *Environmental History*, 2003/3. 430–451.

⁹⁴D. S. CROOK et al.: Forestry and Flooding in the Annecy Petit Lac Catchment, Haute-Savoie 1730–2000. *Environment and History*, 2002/ 4. 403–428.

⁹⁵Daniel D. RICHTER: The Accrual of Land Use History in Utah's Forest Carbon Cycle. *Environmental History*, 2009/3. 527–542.

⁹⁶Kate B. SHOWERS: Prehistory of Southern African Forestry: From Vegetable Garden to Tree Plantation. *Environment and History*, 2010/3. 295–322.

⁹⁷Greg BANKOFF: „Deep Forestry”: Shapers of the Philippine Forests. *Environmental History*, 2013/3. 523–556.

⁹⁸Tomasz SAMOJLIK–Ian D. ROTHERHAM–Bogumiła JEDRZEJEWSKA: Quantifying Historic Human Impacts on Forest Environments: A Case Study in Białowieża Forest, Poland. *Environmental History*, 2013/3. 576–602.

Erőforrás, energia

Az erdők mellett szívesen kutatott téma a különféle nyersanyagok és erőforrások kitermelése, felhasználása és környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálata.⁹⁹ Ez utóbbi esetében leginkább a negatív következmények, a különféle szennyezések kerülnek középpontba, amelyhez nem csupán az erőforrások bősége és túlzott kitermelése, hanem sok esetben éppen azok hiánya vezet el.¹⁰⁰ Miként az erdők kapcsán, úgy az erőforrások esetében is gyakorta előkerül a tulajdonjog kérdése, ami közösségek, illetve állami és helyi közösségek közti konfliktusokat eredményez.¹⁰¹ Az erőforrások kitermelését követő környezeti degradáció árának megfizetése kapcsán sokat érintett téma a környezeti egyenlőtlenségek kérdése.¹⁰² Az e témakörbe tartozó tanulmányok többsége leginkább a bányászat (fán kívül az energiahordozók mint a szén, kőolaj, tőzeg és fémek kitermelése), a vadászat és a vízhasználat formáinak történeti vizsgálata köré szerveződik.

Városok

Annak ellenére, hogy egyre több olyan környezettörténeti monográfia születik meg, amelynek középpontjában egy vagy több város, illetve azok városon belüli és azon kívüli környezetének kapcsolata áll, a bemutatott két folyóiratban ehhez képest kevésnek mondható a kifejezetten városi környezettel foglalkozó tanulmányok száma. Úgy tűnik, hogy a környezettörténészek

⁹⁹ Bernd Stevens RICHTER: Nature Mastered by Man: Ideology and Water in the Soviet Union. *Environment and History*, 1997/1. 6–96.; Sabrina JOSEPH: Islamic Law and the Management of Natural Resources in Seventeenth and Eighteenth Century Ottoman Syria. *Environmental History*, 2015/2. 227–255.; Katja BRUISCH: Nature Mistaken: Resource-Making, Emotions and the Transformation of Peatlands in the Russian Empire and the Soviet Union. *Environmental History*, 2020/3. 359–382.

¹⁰⁰ Peter THORSHEIM: The Paradox of Smokeless Fuels: Gas, Coke and the Environment in Britain, 1813–1949. *Environment and History*, 2002/4. 381–401.

¹⁰¹ Gaim KIBREAB: Property Rights, Development Policy and Depletion of Resources: The Case of the Central Rainlands of Sudan, 1940s–1980s. *Environment and History*, 2001/1. 57–108.

¹⁰² Angela GUGLIOTTA: Class, Gender, and Coal Smoke: Gender Ideology and Environmental Injustice in Pittsburgh, 1868–1914. *Environmental History*, 2000/2. 165–193.

még mindig szívesebben fordítják figyelmüket az akár több város is magukba foglaló tájegységek átalakulására, mintsem az urbánus szféra változásaira. Ez már csak azért is meglepő, mert jól tudjuk, évről évre dinamikus emelkedik a városban élők száma, amellyel együtt a városok mérete és száma is folyamatosan növekszik. A gyors ütemű változás pedig nemcsak a városokon belüli környezetre érvényes, hanem a közvetlen környezettel kialakított szoros, szimbiotikus kapcsolatra is.

A relatíve kis számú tanulmányok között talán ezért is kap kiemelt figyelmet a város és a természet közötti kölcsönös viszony, különösképpen a városi létet lehetővé tevő javak áramlása. Ez utóbbi kapcsán szívesen használják a kutatók a biológiából átvett metabolikus megközelítést, amely a várost élő szervezetként képzelve el annak inputjait és outputjait helyezi a vizsgálat középpontjába.¹⁰³ Érdekes téma a város és a vidék találkozásánál létrejövő, a városiak által lakott, ugyanakkor erősen rurális jegyeket mutató egyfajta modern frontier környezet, a penurbia vizsgálata,¹⁰⁴ vagy a „megszelídített vadon”-ként a város szívében helyet kapó állatkertek és parkok,¹⁰⁵ illetve ez utóbbiak speciális változatai, a temetők.¹⁰⁶

Katasztrófák és háborúk

Bár a katasztrófa kutatás szoros kapcsolatban áll a várostörténettel, – hiszen a különféle csapások azáltal (is) válnak katasztrófává, hogy mind emberéletben, mind pedig anyagi javakban

¹⁰³ Raymond MURPHY: Extreme Weather and the Energy Metabolism of the City. *Environment and History*, 2002/1. 43–64.

¹⁰⁴ Joseph GODDARD: Landscape and Ambience on the Urban Fringe: From Agricultural to Imagined Countryside. *Environment and History*, 2009/4. 413–439.

¹⁰⁵ Jeffrey C. SANDERS: Animal Trouble and Urban Anxiety: Human–Animal Interaction in Post–Earth Day Seattle. *Environmental History*, 2011/2. 226–261.; Alan TATE: Urban Parks in the Twentieth Century. *Environment and History*, 2018/1. 81–101.

¹⁰⁶ Peter THORSHEIM: The Corpse in the Garden: Burial, Health, and the Environment in Nineteenth-Century London. *Environmental History*, 2011/1. 38–68.; Aaron SACHS: American Arcadia: Mount Auburn Cemetery and the Nineteenth-Century Landscape Tradition, *Environmental History*, 2010/2. 206–235.

rendkívül rövid időn belül tetemes károkat okoznak, s ez hol máshol valósulhatna meg leginkább, mint egy sűrűn lakott városban –, a folyóiratokban megjelent tanulmányok a katasztrófák és a háborúk kapcsán inkább nagyobb tájegységekre, országokra koncentrálnak.

Annak ellenére, hogy az elmúlt huszonöt évben öt tematikus szám is foglalkozott a katasztrófák kérdésével (sajnos a háborúknak mind ez ideig nem szenteltek ily módon figyelmet),¹⁰⁷ a katasztrófák és a háborúk vizsgálata még mindig relatíve kevés kutatót vonz a hagyományosabbnak tekintett témakörökhöz képest. Márpedig e két hasonló esemény rendkívül sokoldalúan vizsgálható. Legtöbbet kutatott kérdéskör a katasztrófák és háborúk környezetre gyakorolt hatása, annak átalakítása, legtöbbször negatív vonatkozásban. Ennél sokkal ritkábbak azok a vizsgálatok, amelyek e pusztító események pozitív következményeire próbálnak meg rámutatni.¹⁰⁸ A környezettörténetben kevésbé használt források sorát mozgósítják azok a kutatások, amelyek a mentalitás, a természetszemlélet vagy a nemzetépítés, illetve a háborúk és a katasztrófák kapcsolatát igyekeznek feltárni. Míg a háborúk esetében a két folyóirat tanulmányai a 20. századra fókuszálnak (első és második világháború, hidegháború), addig a katasztrófák kapcsán a régebbi múlt (többször a kora újkor) is kiemelt figyelmet kap.

¹⁰⁷ *Environment and History*, 2003/2. „Natural Disasters and their Perception”; 2011/1. „Uncertain Environments”; 2013/2. „Flooding”; 2020/1. „Disasters and the Making of Asian History”; *Environmental History*, 2012/2. „Fukushima”.

¹⁰⁸ William M. TSUTSUI: Landscapes in the Dark Valley: Toward an Environmental History of Wartime Japan. *Environmental History*, 2003/2. 94–311.; Alexander HALL: The Rise of Blame and Recreancy in the United Kingdom: A Cultural, Political and Scientific Autopsy of the North Sea Flood of 1953. *Environment and History*, 2011/3. 379–408.; Benjamin COHEN: Modernising the Urban Environment: The Musi River Flood of 1908 in Hyderabad, India. *Environment and History*, 2011/3. 409–432.

Összefoglalás

Az elmúlt huszonöt év környezettörténetét részben dokumentáló *Environmental History* és *Environmental and History* folyóirat tükrében egy dinamikusan fejlődő, rendkívül sokszínű témákat nem kevésbé változatos módszerekkel kutató tudományágat ismerhetünk meg. Azért csak részben, mert a valódi környezettörténet világa még ennél is színesebb, ha a különféle tanulmányköteteket és monográfiákat is figyelembe vesszük. Ezek ugyanis bizonyos területeken – például a város- és katasztrófakutatás területén – helyrebillentik az egyensúlyt. Mindazonáltal a két folyóirat kapcsán említett területi, időbeli és témabeli hangsúlyok többé-kevésbé érvényesnek mondhatók a teljes környezettörténetre. Reméljük, hogy a kutatások spektruma kapcsán a Donald Hughes által meghirdetett tér- és időbeli totalitás egyszer megvalósulhat majd.